

СПЕЦИФІКА МОНОПОЛІЙ РАДЯНСЬКОГО ТИПУ ТА ІНСТИТУЦІЙНІ ОСОБЛИВОСТІ ПЕРЕХОДУ УКРАЇНИ ДО КОНКУРЕНТНОГО РИНКУ

З набуттям незалежності та переходом від планово-адміністративної до ринкової економічної системи особливої актуальності набула проблема формування конкурентних відносин в транзитивній економіці України.

Проте, з перших кроків ринкових перебудов стало зрозуміло, що становлення конкурентних відносин в Україні неможливе через відсутність відповідних ринкових інститутів. Це, у свою чергу, наголосило на необхідності залучення в науковий арсенал українських вчених сучасної методології та аналітичного інструментарію неінституціоналізму.

Дійсно, інституційний підхід у протипагу “ринковому фундаменталізму” дозволяє більш повно урахувати в стратегії трансформаційних змін взаємозв'язок економічних, соціальних, політичних, правових та інших складових системних перетворень, без чого неможливо досягнути бажаної збалансованості економічних реформ.

Незважаючи на те, що існує значна кількість праць прикладного характеру, присвячених аналізу інституційних перетворень в трансформаційній економіці, проте фундаментальні дослідження взаємозв'язку стану конкурентного та інституційного середовищ — нечисленні, хоча вони є необхідними для розширення меж розуміння даної теоретичної проблеми та обґрунтування дієвої державної політики. Саме цим обумовлюється актуальність теми дослідження.

Застосування інституційного підходу до вивчення проблем економічної конкуренції у трансформаційних економіках знаходимо у роботах Костусева О. О., Лозової Г. М., Черненка С. О., Вольчика В. В., Докладі Світового Банку за 2002 рік. В цих роботах проаналізовано окремі аспекти впливу інституційних факторів на конкурентне середовище, зокрема: розглянуто інституційні чинники неефективності товарних ринків в перехідній економіці України [1, с. 55-67], виділено два типи монополізму — інституційний та підприємницький [2, с. 19-34,], проаналізовано інституційні аспекти створення конкурентного середовища в Україні [3, с. 117-121], застосовано еволюційний підхід до аналізу трансформацій

економічної конкуренції [4, с. 67-73], проаналізовано як окремі інститути забезпечують підтримку ринків [5, с. 133-149].

У нашому дослідженні ми зосередимося на вивченні інституційних відмінностей переходу України до конкурентного ринку, що обумовлюються перш за все особливостями переходу України від планової до ринкової економіки. Відповідно, метою нашої статті буде вивчення інституційних передумов формування конкурентного середовища в транзитивній економіці України з урахуванням попереднього генотипу тобто радянських монополій. Для вирішення поставленої мети необхідним є вирішення наступних завдань.

1. Дослідження монополій радянського типу та їх відмінностей від капіталістичних монополій.
2. Аналіз процесу створення інституційних передумов для подолання монополістичних об'єднань та розвитку конкурентного середовища в трансформаційній економіці України.
3. Вивчення стану інституційного середовища, що склалося сьогодні в трансформаційній економіці України.
4. Окреслення проблем інституційного середовища та шляхів їх подолання.

Слід зазначити, що протягом усього радянського періоду термін “конкуренція” мав ознаки, що суперечили устоям радянського життя. Він був відсутній навіть у законодавстві. Однак зовсім відмежуватися від принципів, що покладені у конкуренті відносини, було неможливо. У зв'язку з тим у радянську дійсність був введений такий механізм, як соціалістичне змагання.

Дане поняття хоча й протистояло категорії “конкуренція”, однак своїми результатами прагнуло мати ті ж самі, що і конкуренція. Як свідчить постанова ЦК КПРС “Про подальше покращення організації соціалістичного змагання” головними напрямками соціалістичного змагання мали стати: всебічне підвищення продуктивності праці, ефективності суспільного виробництва, зниження витрат праці, раціональне використання та економія сировинних та матеріальних ресурсів, підвищення якості продукції, покращення використання виробничих фондів та капітальних вкладень [6, с. 285; 7, с. 272]. Окрім того, соціалістичне змагання мало сприяти впровадженню нових технологій, швидкому досягненню нових потужностей, вивченню та покращенню задовольняння попиту, підвищенню культури обслуговування [8, с. 23-25].

Однак, за відсутністю реальних ринкових механізмів створити

відносини суперництва задля досягнення поставлених результатів було неможливо [8, с. 23-25; 9, с. 280; 10, с. 90-92; 11, с. 18]. Замість досягнення результатів соціалістичного змагання, радянська економіка досягла всеосяжного характеру монополізму. На початок 80-х років ХХ століття він охопив усі сфери життєдіяльності суспільства. В економіці наслідки монополізму проявилися у хронічному дефіциті асортименту та обсягів продукції, встановленні монопольних цін, стагнації розвитку НТП та значній технічній відсталості виробництва, низькій якості та конкурентоспроможності товарів, перевазі відомчих і регіональних інтересів над народногосподарськими та приватними.

Слід зазначити, що радянські монополії суттєво відрізнялися від тих монополій, що мали місце в розвинених країнах. Відмінності склалися у коренях походження та ефективності функціонування. Так, радянські монополії не мали навіть тих позитивних рис, що має капіталістична монополія, зокрема:

1. Капіталістична монополія виникає знизу у результаті конкурентної боротьби, радянська, навпаки, насаджується зверху. У зв'язку з тим монополістом при капіталізмі стає підприємство-лідер, яке використовує передові технології, має значний науково-технічний та виробничий потенціал. При соціалізмі, навпроти, монополія дуже часто виникає на застарілій технологічній базі.
2. Капіталістична монополія базується на власній економічній силі, а радянська заснована на організаційно-адміністративній системі керівництва. Капіталістична монополія діє в умовах жорсткої конкуренції, соціалістична, навпаки, діє у тепличних умовах.
3. Капіталістична монополія бере участь у міжнародному поділу праці, чим досягається покращення якості виробництва, підвищення його конкурентоспроможності як на внутрішньому, так і на зовнішньому ринку. Радянська не приймає участі у міжнародному поділу праці, або обмежується регіональними рамками, наприклад СЕВ [12, с. 6-10],
4. Радянське підприємство було не лише обмежено у можливостях удосконалення своїх товарів, підвищуючи його конкурентоспроможність, але й не прагнуло цього. Якщо західні підприємства повинні були постійно рахуватися із втратою клієнтів, то радянське не турбувалося про це. В умовах по-

стійного дефіциту та відсутності вибору у кого придбати продукцію, підвищення ціни, скорочення асортименту та будь-яке інше погіршення характеристик товару не відбивалося на зміні попиту на нього. Підприємству не було чого страшитися на збут своєї продукції [13, с. 250].

Отже, на відміну від економічних монополій країн розвинутої ринкової економіки, радянський монополізм обумовлювався не економічними чинниками, а тотальним одержавленням економіки та централізацією її управління. Привілейоване становище виробників в адміністративно-командній системі створювалося засобами адміністративного характеру, підтримувалося політичною силою держави, а сам монополізм підприємств був багато в чому вимушеним.

Таким чином, з одного боку, виробнича структура виступала в якості об'єктивного чинника монополізації економіки, а з іншого — монополізм у виробництві став породженням системи адміністративного управління, що стимулювала над спеціалізацію у галузях з високим технічним рівнем виробництва, обмежуючи господарську ініціативу інших галузей і деформуючи, розриваючи природні взаємозв'язки виробників і споживачів.

На початку 90-х років ХХ століття Україна встала на шлях ринкової трансформації. Створення конкурентного середовища було визнано одним з першочергових завдань транзитивної економіки. З цього моменту стало зрозуміло, що для розвитку здорової конкуренції необхідні, передусім, інституційні та організаційно-структурні передумови. У зв'язку з цим першочергового значення серед інститутів конкуренції набуло саме антимонопольне законодавство та антимонопольна політика.

Найважливішим її напрямком у 90-х роках стала демонополізація економіки, тобто комплекс заходів, у тому числі примусових, спрямованих на зниження рівня монополізації ринків. З огляду на це процес створення інституційних передумов для подолання монополістичних об'єднань та розвитку конкурентного середовища в трансформаційній економіці України може бути поділений на два якісно відмінних між собою етапи.

Перший етап, що тривав з 1991 по 1999 рік та був позначений нами як “депресивний”, збігається у часі з періодом подолання інфляційної кризи та припиненням спаду виробництва, а тому його визначальною особливістю було застосування заходів обмежувального характеру. При здійсненні заходів антимонопольної

політики на цьому етапі пріоритет віддавався обмежувальним інститутам конкуренції, що були спрямовані на обмеження проявів монополізму. Це створило умови для практичної реалізації положень Конституції, внаслідок чого на загальнодержавних і регіональних ринках з'явилися десятки тисяч самостійних суб'єктів господарювання, що стало передумовою для подальшого розвитку конкурентного середовища.

Наведені обставини спричинили у 1999-2001 рр. перехід до другого, "стабілізаційного" етапу, що триває до нашого часу. На цьому етапі відбулося перенесення акцентів у державній економічній політиці зі здійснення заходів демонополізації на забезпечення розвитку й удосконалення конкурентного середовища. З цього моменту пріоритет віддавався сприяючим інститутам конкуренції, тобто таким що спрямовані на пожвавлення конкуренції. Інституційні перетворення були спрямовані в цілому на подолання структурної кризи та посилення конкурентної активності в транзитивній економіці України.

Сьогодні конкурентна політика передбачає здійснення комплексу заходів щодо формування ефективного конкурентного середовища, зменшення частки монопольного сектора в економіці України, удосконалення правил конкуренції, впровадження сучасних методів державного регулювання діяльності суб'єктів природних монополій, зменшення частки монопольного сектора у внутрішньому валовому продукті, розвитку інституційного забезпечення конкурентної політики.

Таким чином, завдяки інституційним перетворенням, спрямованим на подолання проявів монополізму та розвиток конкурентного середовища, сьогодні в трансформаційній економіці нашої країни в цілому створено основні елементи інституційного середовища, що покликані захистити та підсилити розвиток конкуренції в Україні. Сукупність інститутів та організацій, що чинить безпосередній або опосередкований вплив на конкурентне середовище в нашій країні, ми пропонуємо структурувати наступним чином (рис. 1).

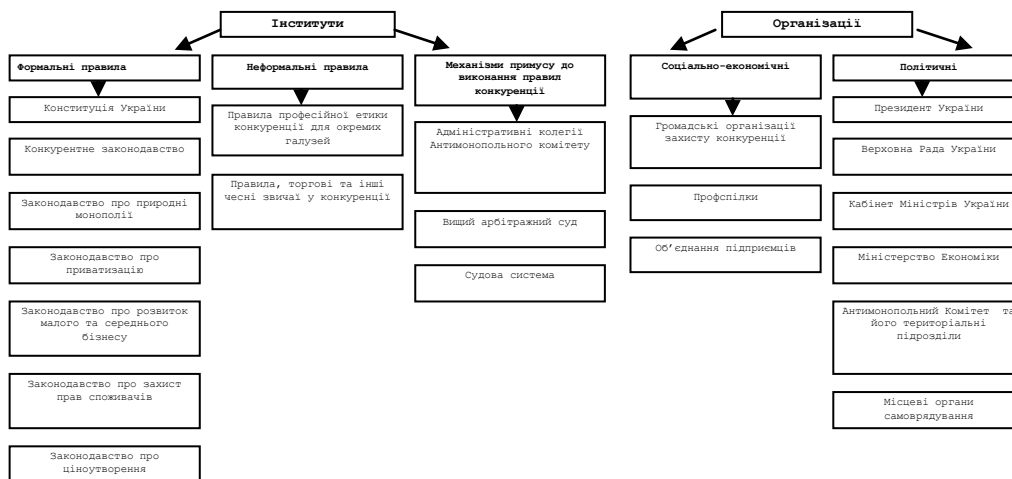

Рис. 1. Інститути конкуренції

Характеризуючи інституційне середовище в Україні слід відзначити його надзвичайну слабкість. Це підтверджується не лише українськими, а й іноземними дослідниками [17]. Так, згідно Звіту про глобальну конкурентоспроможність, що публікується Всесвітнім економічним форумом вже понад 25 років, за рівнем розвитку суспільних інститутів у 2004 році серед 104 країн світу Україна посіла 97 місце випереджаючи такі країни як Чад, Бангладеш та Пакистан (табл. 1). Джерелом такого низького показника є наявність проблем практично у кожному сегменті інституційного середовища.

Таблиця 1.

Оцінка конкурентоспроможності України за даними Звіту Всесвітнього економічного форуму у 2004 р. (складено за даними [14])

	Індекс	Бал для України	Місце у загальному рейтингу країн
	Індекс зростання конкурентоспроможності	3,27	86
1	Індекс макроекономічного середовища	3,39	76
1.1	рівень макроекономічної стабільності	X	50
1.2	рівень державних витрат	X	94
1.3	оцінка кредитоспроможності країни	X	74
2	Індекс розвитку суспільних інститутів	3,29	97
2.1	рівень виконання контрактів та законодавства	X	99
2.2	рівень корупції	X	89
3	Індекс розвитку технологій	3,15	83
3.1	рівень розвитку інновацій	X	39
3.2	рівень розвитку комп'ютерних технологій	X	7
3.3	рівень трансфертів технологій	X	67

Недосконалість інституційного середовища, що виявляється в сталому існуванні пережитків радянських часів, призводить до різного роду викривлень у конкурентному середовищі, створює нерівні правила гри для різних суб'єктів господарювання, викликає зростання трансакційних витрат в транзитивній економіці України. Відповідно до наведеної класифікації (рис. 1), нами було виділено п'ять блоків проблем інституційного середовища:

1. Проблеми формальних правил.

Нестабільність формальних правил, тобто законодавчої бази. З одного боку у формальних правилах недостатньо визначені права власності що призводить до зростання трансакційних витрат, з іншого — формальні правила не завжди доповнюють вже існуючі формальні та дуже часто вступають у конфлікт з неформальними правилами, тобто не виконується принцип компліментарності, до того ж, дуже часто формальні правила конкуренції не отримують підтримки широких верств населення, що свідчить про невиконання принципу легітимності правил конкуренції.

2. Проблеми неформальних правил.

Спотворена система неформальних правил. З одного боку торгівлі та інші чесні звичаї у конкуренції ще не встоялися, а з іншого — серед неформальних правил чільне місце займає корупція.

3. Проблеми санкцій за невиконання правил.

Система санкцій за невиконання правил, що у розвинутих країнах представлена судами, також не виконує своїх функцій контролю. Перш за все, вона не здатна до правового забезпечення відносин власності та договірних відносин та залишається залежною від впливу політичних організацій.

4. Проблеми політичних організацій.

Наявність адміністративних бар'єрів, що чинять політичні організації на шляху розвитку підприємництва. Створювані державною інституційні адміністративні бар'єри відволікають ресурси, необхідні для повноцінного розвитку бізнесу. Державна допомога, у свою чергу, призводить до порушення рівності ведення конкурентної боротьби, часто є неефективною з економічної точки зору та служить засобом відмивання грошей.

5. Проблеми соціально-економічних організацій.

Недостатньо розвинуті соціальні організації, такі як профспілки підприємців та покупців, які не захищають права підприємців перш за все від свавілля неформальних правил та впливу політичних організацій.

Відповідно, система заходів, спрямованих на подолання окреслених проблем інституційного середовища має складатися з:

- 1) заходів, спрямованих на впорядкування кількості та якості нормативних актів, що приймаються центральними та місцевими органами влади, додержання принципу комплементарності та легітимності формальних інститутів;
- 2) заходів, спрямованих на боротьбу з проявами корупції в транзитивній економіці України. Проте, слід пам'ятати, що боротьба з корупцією не може відбуватися шляхом революційних змін а й тим більше не слід очікувати миттєвих змін, тому що цей неформальний інститут має значну схильність до мутації, самовідтворення та збереження;
- 3) заходів, спрямованих на покращення роботи судової системи, що покликані підсилити правове забезпечення відносин власності та договірних відносин між суб'єктами підприємницької діяльності;
- 4) заходів, спрямованих на подолання адміністративних бар'єрів входу виходу на ринок та впорядкування механізмів надання державної допомоги суб'єктам підприємництва;
- 5) заходів, спрямованих на розвиток соціальних організацій, таких як профспілок підприємців та покупців, що можуть успішно представляти інтереси малих та середніх підприємств, виступаючи посередниками в діалозі між підприємцями та політичними організаціями.

Таким чином, сьогодні можна констатувати, що більшість українських підприємств вже відчувають конкурентний тиск. Проте це існують значні інституційні обмеження конкуренції, які виникають через недосконалість інституційного середовища. Відповідно, комплекс заходів, спрямований на покращення інституційного середовища, сприятиме, у свою чергу покращенню конкурентного середовища та поживленню конкурентних відносин в трансформаційній економіці України.

Література

1. Черненко С. О. Конкуренція та ефективність товарних ринків в Україні: Монографія. — К.: Київський нац. торг.-економ, ун-т, 2006. — 171 с.
2. Костусев А. А. Конкуренция политика в Украине: Моно- графия. — К.: КНТЕУ, 2004. — 310 с.
3. Лозова Г. М. Інституційні аспекти створення ефективного конкурентного середовища в Україні // Підприємництво, господарство, право. — 2002. — № 5. — С. 117-121.
4. Белокрылова О. С., Бережной И. В., Вольчик В. В. Ограничения конкуренции как экономические мультигенерации // Известия высших учебных заведений. Северо-кавказский регион. Общественные науки. — 2003. — № 2. — С. 67-73.

5. Доклад о мировом развитии. Создание институциональных основ рыночной экономики. — М.: Весь мир, 2002. — 250 с.
6. Політекономічний словник / Під ред. Є. Ф. Борисова та ін. — М.: Політздат, 1972. — С. 285.
7. Постановление Совета Министров СССР и ВЦСПС от 22 января 1966 г. “О дальнейшем развитии соцсоревнования в связи с перестройкой управления промышленностью” // Социалистическое соревнование в СССР / Сост. И. И. Белоносов. — М.: Профиздат, 1981. — С. 272.
8. Варламова А. Н. Правовое регулирование конкуренции в России. — М.: ЮрИнфоР, 2000. — 275 с.
9. Постановление ЦК КПСС, Совета Министров СССР, ВЦСПС от 20 мая 1971 г. “Об использовании средств, полученных в результате проведения Всесоюзного коммунистического субботника” // Социалистическое соревнование в СССР. — С. 280.
10. Владыченко И. М. Социалистическое соревнование — творчество миллионов. — М.: Профиздат, 1974. — С. 90-92.
11. Войков М. И. Социалистическое соревнование: сущность, тенденции, стимулы. — М., 1976. — С. 18.
12. Ермошенко Н. Н. Антимонопольное законодательство и конкуренция. — К., 1991. — С. 6-10.
13. Юданов А. Ю. Конкуренция. Теория и практика. — М., 1996. — С. 250.
14. www.webforum.org

Резюме

Статья посвящена изучению институциональных особенностей перехода Украины к конкурентному рынку. Нами исследуются монополии советского типа, институциональные особенности преодоления этих монополий, анализируется институциональная среда, в которой развиваются конкурентные отношения, выделяются проблемы институциональной среды и пути их преодоления.

Рецензент доктор эконом. наук, профессор М. И. Зверяков